

הנרייט דהאן-כלב, ניצה ינאי וניצה ברקוביץ (עורכות). **נשים בדרום: מרחב, פריפריה, מגדר**. חרגול, מכון בן גוריון לחקר ישראל ואוניברסיטת בן גוריון בנגב. 2005. 254 עמודים.

עמליה סער*

"נשים בדרום" הוא ספר יפה מאוד. האסתטיקה מהדהדת ביצירות האמנות החבויות בין המאמרים, בפורמט שמזכיר ספר שירה (דפים קצרים ורחבים ונייר כרומו), בסימטריה שבין מאמר הפתיחה למאמר הסיום, ביצירות האמנות הוויזואלית ובקצביות שיוצרים המעברים בין הפרקים, שפרושים על מנעד תמטי ומתודולוגי רחב במיוחד. האסופה שיצרו הנרייט דהאן-כלב, ניצה ינאי וניצה ברקוביץ משקפת נאמנה את תפיסת הפמיניזם הפוסט-קולוניאלי, הגורסת שניתוח מצבן של נשים צריך להיות שזור בסוגיות של מעמד, אתניות ולאומיות, ושפריפריאליות משמשת בו מוטיב מרכזי. ואכן, העורכות, שנכון יותר לכנות אותן כאן היוצרות, מפיקות את המיטב מן הפוטנציאל הביקורתי הטמון בשילוב של "נשים בדרום". "האתגר המרכזי שהצבנו לפנינו בספר הזה", הן כותבות במשפט הפתיחה, "הוא בחינת היחסים בין שלושה מימדים – מרחב, פריפריה ומגדר" (עמ' 7). ובהמשך: "הבחירה שלנו במושג 'דרום' בשם הספר באה לעשות הזרה למושג הנגב; ברצוננו להשיל ממנו את הסימון האידיאולוגי-הציוני, ובו בזמן להטעין אותו מחדש במשמעויות תיאורטיות עכשוויות המשתמשות בחלוקה המרחבית צפון/דרום לסימון יחסי כוח חברתיים, כלכליים ופוליטיים" (עמ' 8). אל התחום הוותיק־משהו של מחקר חברתי-ביקורתי בישראל, המדגיש את השזירה הרב ממדית של מעמד, אתניות, מגדר ולאומיות, הספר תורם מיקוד חזק בגיאוגרפיה. בו בזמן, הוא תורם נקודת מבט פמיניסטית למחקר הגיאוגרפי. כפי שמעידה רות קרק בריאיון החותם את הספר, "התחום של גיאוגרפיה אקדמית בארץ הוא מאוד גברי מבחינת איש" (עמ' 241). הגם שקרק אינה מציינת זאת במפורש, הריאיון עימה מעלה מה שהמראיינת שלה, ניצה ינאי, מנסחת במילים ברורות: "כי בישראל נמצאת הגיאוגרפיה הפמיניסטית, כתחום ידע, רק בתחילת הדרך מבחינה קונספטואלית ומתודולוגית" (עמ' 240).

במרחק של דור מקרק – שב־1974 הייתה האישה הראשונה שקיבלה תואר דוקטור בחוג לגיאוגרפיה באוניברסיטה העברית – המאמר הפותח של אורנה בלומן נותן הקדמה תיאורטית על גיאוגרפיה ביקורתית ופמיניסטית. בלומן מציגה תפיסה של מרחב כבעל משמעויות מרובות שנוצרות דרך קונפליקט ותחרות בין האוכלוסיות החולקות אותו. הגישה, המתמקדת ביחסי כוח ובמאבקים אידיאולוגיים על משמעויות דומיננטיות, הופיעה כתגובה לתפיסה המונוליתית של מרחב, שאפיינה את הגיאוגרפיה המודרניסטית. בדיאלוג עם מחקרים סוציולוגיים, אנתרופולוגיים והיסטוריים, הגישה הביקורתית בגיאוגרפיה מתמקדת בגבולות ובקטגוריזציות ככלים לניכוס סימבולי מחד גיסא, ולערעור וחתרנות על ייצוגים הגמוניים מאידך גיסא. למרות מהפכנותה של הגישה האנטי־מהותנית בגיאוגרפיה, טוענת בלומן, הרי בכל הנוגע למגדר גם חוקרים מרכזיים כגון לפבר נותרים לכודים בהבניות בינאריות

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת חיפה.

של מרחב (פסיכיאטרי, טבע־תרבות, בית־חוץ, פרבר־עיר... נשיגברי) ובסימבוליקה פלוגוצנטרית המעוותת אותם ומונעת מהם לראות את ההווה הנשית ואת הקשר שלה למרחב. בלומן מאתגרת אפוא את הגיאוגרפיה הביקורתית ומזמינה אותה להרחיק לכת מבחינת פירוק ההיררכיות הקלאסיות, למשל דרך הפיכת הפריפריה מתיאור של מקום לתיאור של הווה. "הפריפריה הנשית היא חלק מהותי מהגדרת ההגמוניה הגברית המתקיימת (כמעט) בכל קולקטיב ולכן שוכנת בתוכה (כ'אחר')" (עמ' 32). בה בעת, הצימוד של הפריפריה והמרכז משנה באופן רדיקלי גם את עצם ההנגדה בין גברי לנשי. הפריפריה הנשית אינה ולא יכולה להיות רצף חברתי־מרחבי הומוגני. היא נמצאת בכל מקום, שזורה לתוך כל אחד מן המקטעים הסוציו־פוליטיים של המרחב האתני, המעמדי והלאומי, ובדיק בגלל זה היא מתפרקת לגרסאות ייחודיות של אחרות שכוללת גם גברים מקבוצות "אחרות".

בכיוון תיאורטי זהה דנה טובי פנסטר בשילוב המורכב של ידע מקומי וידע עולמי בהקשר של תכנון עיירות הבדווים בנגב. בהמשך לעבודות קודמות ומוכרות של פנסטר, שהציגו ביקורת פמיניסטית על הגישה המודרניסטית שהובילה לעיור הכפוי של הבדווים, הפרק הנוכחי מעלה דילמה בסיסית בתכנון הפמיניסטי הבר קיימא עצמו: "באיזו מידה יש להשתמש בידע מקומי או להתחשב בערכי תרבות מקומית בתכנון עירוני, גם כאשר ברור שהידע המקומי הזה כולל עקרונות המפלים נשים ומרעים את תנאי חייהן?" (עמ' 69). התובנה שהביקורת הפוסט־מודרנית אינה מובילה לפתרונות פשוטים מוצגת בשלבים. הנדבך הראשון שלה, שהיום כבר ידוע למדי בקהילה האקדמית (אם כי ממשיך להיבלם ברמת המדיניות), הוא ש"התרבות המקומית" אינה תופעה סטטית ואינה ניתנת ל"פיתוח" חד־כיווני. סראב אבורביעה־קוידר מראה זאת יפה במאמר נפרד: נשים בדוויות שעברו לדיור קבע חוו שילוב מורכב של נסיגה בסטוס, ביצרנות ובחופש התנועה בד בבד עם הופעתן של הזדמנויות היסטוריות חדשות, בעיקר בתחום החינוך והבריאות. הנדבך הבא בתובנה שפיתוח בר קיימא בעצמו רווי בניגודים הוא שכנגד יחסי הכוח האתניים המופעלים בתכנון המודרניסטי כדי לשלוט באוכלוסייה המוגזעת, גם התכנון הפוסט־מודרני הרגיש־תרבותי אינו נקי ממלכודות. פוליטיקה של תכנון שמערבת את המקומיים מזמינה גיוס וניכוס של "התרבות" לטובת קבוצות אינטרס לוקליות, באופן שלעתים קרובות שב ופוגע בנשים. אליבא דה פנסטר, האתגר המרכזי אינו טמון בשאלה אם יש ליזום שינוי של יחסי הכוח המגדריים בקהילה הבדווית, אלא בשאלה עד כמה יש ליזום שינוי כזה. בסיכום המאמר, עמדתה בשאלה מהו השילוב הנכון בין אוניברסליזם לפרטיקולריזם נוטה באופן ברור למרכיב השני. "רק חברי הקהילה יכולים להגדיר ולמפות את גבולות השינוי שהמבנים הפטריארכליים הקיימים יכולים לשאת ולשנות" (עמ' 83).

מבחינה דיסציפלינרית, הספר מציג מגוון רחב של סגנונות ניתוח וקטיבה. יש בו פרקים תיאורטיים, ייצוגים סטטיסטיים, ייצוגים ויזואליים וניתוח נרטיבים מתחומי הסוציולוגיה, החינוך, האנתרופולוגיה, הגיאוגרפיה, האמנות ובריאות הציבור. התוצאה היא דיון מעמיק ורב פנים במצבן של נשים בדרום, שמשלב הסברים מבניים־היסטוריים עם פוליטיקה ועם סוכנות (Agency) של א/נשים בשר ודם. אף שאפשר לסווג את הפרקים בקלות יחסית לניתוח כמותני או איכותני, הרי המפגש הדיאלקטי בין מבנה לסוכנות נוכח כמעט בכל אחד מהם. שלמה סבירסקי ואתי קונור־אטיאס מציגים תמונה סטטיסטית גדושה של פסיפס של אי שוויון. התמונה, הכוללת הצלכות של מוצא אתני ודתי, צורות יישוב, השכלה, תעסוקה

ושכר, מובילה לרושם מצטבר של הדרום כאזור מבוותר מבחינה חברתית, כלכלית ותרבותית. "הבתרים השונים נמצאים זה לצד זה, אבל לא זה עם זה" (עמ' 67). מה שחסר, הם קובעים, הוא מרחב משותף שישמש את הנשים בפריפריה הדרומית, העשירה-מוחלשת, ליצירת קשרים חוצי מעמדות, עדות ודתות.

את הממד של הבריאות, החסר בתיאור של סבירסקי וקונור-אטיאס, משלים במידה חלקית מאמרם הקצר של אבישי גולדברג, אולגה קרצנברג, מרינה חסלבסקי, דוד קרוגר ושפרה שוורץ על הזמינות של בדיקות לגילוי מוקדם של סרטן השד בערד. מאמר זה מראה כיצד ריחוק פיזי ודלות של ציוד רפואי, שבדרך כלל גורמים לשיעור נמוך של בדיקות ממוגרפיה באוכלוסייה, מפוצים במידה מסוימת על ידי השכלה ומוצא אתני (שיעור גבוה של יוצאות חבר העמים בעיר). שלא כצפוי, שיעור גבוה יחסית של נשים מערד נוסעות עד לבאר שבע כדי לבצע את הבדיקה, אם כי עדיין אינן עושות זאת בתדירות מספקת.

עוד מצויים בספר שני פרקים המציגים ניתוח איכותני של חקרי מקרה ושתי יצירות אמנות. יוסי יונה ויצחק ספורטא מציגים ניתוח היסטורי עשיר של תכנית להכשרה קדם-מקצועית שהוחדרה לבתי הספר היסודיים בשנות החמישים. בדיון שמשלב את הממד האתני עם הממד המגדרי הם עומדים על התוצאה המורכבת של אמנציפציה מגדרית חלקית, שהתקיימה בד בבד עם יצירה ואשרור של היררכיות חברתיות. מהדיון עולה בביורר שהחינוך הקדם-מקצועי ביקש להכשיר את כלל הבנות היהודיות בישראל לתפקידן העתידי כאמהות, מתוך הבחנה ברורה על פי קווים אתניים: הבנות האשכנזיות יועדו לתפקידים שונים במסגרת הפטריארכלית הציבורית (מורות, אחיות, פקידות וכדומה), ואילו המזרחיות יועדו בראש ובראשונה לתפקידים של אם, רעיה ועקרת בית. נאמנים לתפיסה הדיאלקטית, מחברי המאמר מחפשים – ואף מוצאים – סימנים של התנגדות בקרב בנות ואמהות, אולם בשל מגבלות מתודולוגיות הם מעידים שאין באפשרותם להעריך נכונה מה היה היקף ההתנגדות הזאת, בעיקר ביישובי העולים מארצות המזרח.

בפרק אחר, המוקדש לניסיון הרואי של התנגדות, הנרייט דהאן-כלב מציגה את סיפורה של מתפרת העצמאות במצפה רמון, אשר בשנת 2000, רגע לפני שעמדה להיסגר סופית, נמסרה לניהול עצמי של הפועלות. דרך סדרה של דיאלוגים שערכה עם המנהיגה חבצלת אינגבר, דהאן-כלב מנסה להעריך את התהליך שהוביל לכישלון הניסיון הייחודי הזה, שבדיעבד, היא טוענת, היה צפוי מראש.

כאמור, את הטקסטים הכתובים משלימים טקסטים ויזואליים. עבורי, כקוראת המורגלת לגשת לספר מקצועי בכיוון עפעפיים מתוך כוונה להסתער על קילומטראז' המילים ולערוך בו קריאה יעילה, הטקסטים הללו היו כעין מתנה חבויה שלא פיללתי לה. הצילומים של פראנסס לבה-נדב דרך חלון הרכבת הנוסעת דרומה לכדו את החוויה הקונקרטית שלי, של קריאה בספר תוך כדי נסיעה ברכבת, והכריחו לעצור את הקריאה לטובת התבוננות. אליהן הצטרפה היצירה השנייה של רלי דה פריס, המורכבת ממקבץ של רישומי מסע, צילומים וטקסט. שתי היצירות, השונות זו מזו במזג ובכלל, מזמינות עלעול-קריאה חוזרים ונשנים, תוך כדי הקריאה במאמרים וגם אחריה. יחד הן מציגות דרום יפה-עלוב-רומנטי-ריאלי... חי, צומח ודומם. מורכב. כמו הספר.